

# Σχολικός εκφοβισμός- βία και πρόσφυγες μαθητές: Μια βιβλιογραφική επισκόπηση

Σπύρος Αραβανής

## Εισαγωγή

Πολυάριθμες είναι οι έρευνες στη διεθνή βιβλιογραφία<sup>1</sup> σχετικά με τη σχέση σχολικού εκφοβισμού (bullying)- σχολικής βίας (violence) και μαθητών με διαφορετικό εθνοπολιτισμικό υπόβαθρο. Και αυτό γιατί ο τόπος καταγωγής και η μειονοτική προέλευση των θυμάτων θεωρούνται ως δυο από τις βασικές αιτίες της ύπαρξης εκφοβισμού-βίας μέσα σε πολυπολιτισμικά σχολικά περιβάλλοντα<sup>2</sup> χωρίς, ωστόσο, αυτό να αποτελεί μια γενικευμένη επιστημονική παραδοχή βάσει των διαφορετικών ερευνητικών ευρημάτων (Tolsma et al., 2013: 51). Υπάρχουν επιστημονικές έρευνες, οι οποίες δεν εντοπίζουν ουσιώδεις διαφορές μεταξύ γηγενών και εθνοπολιτισμικά διαφορετικών μαθητών ως προς τη θυματοποίηση (Graham & Juvonen, 2002 και McKenney et al., 2006, Fandrem et al., 2009 στο: Νικολάου, 2013:05) και άλλες στις οποίες η συνάρτηση του σχολικού εκφοβισμού-βίας με το χαρακτηριστικό της εθνοπολιτισμικής ετερότητας εμφανίζει έναν δισυπόστατο χαρακτήρα: από τη μια πλευρά τη θυματοποίηση των παιδιών των μειονοτήτων μέσω των άμεσων (σωματικός, λεκτικός) και έμμεσων (κοινωνικός, ηλεκτρονικός κ.ά.) μορφών σχολικού εκφοβισμού-βίας (Monks et al., 2008, Larochette, 2009) και από την άλλη πλευρά την παρουσία των μειονοτικών παιδιών στον ρόλο του θύτη, δηλαδή με ενεργητικό ρόλο σε καταστάσεις εκφοβισμού των άλλων μαθητών (Houndoumadi et al., 2003, Fandrem et al., 2010, Δήμου, 2013). Αυτή η διαφοροποίηση των ευρημάτων σχετίζεται με τους διαφορετικούς παράγοντες-μεταβλητές που λαμβάνουν υπόψη τους οι ερευνητές, όπως είναι η εθνική ταυτότητα και το ποσοστό εθνικής ετερογένειας του δείγματος, η χώρα και ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας κ.ά.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να ασχοληθούμε με την περίπτωση των προσφύγων, δεδομένων τόσο της ιδιαιτερότητας ως προς τις αιτίες μετανάστευσής τους<sup>3</sup>, όσο και των ιδιαίτερων εκπαιδευτικών τους αναγκών καθώς και των νέων κοινωνικών και εκπαιδευτικών συνθηκών που προκύπτουν από την παρουσία τους και στον ελλαδικό χώρο<sup>4</sup>. Ως βάση έχουμε τις συναφείς έρευνες από τη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία, οι οποίες μελετούν τα φαινόμενα και τις μορφές του σχολικού εκφοβισμού-βίας σε πρόσφυγες μαθητές.

## 1. Η εθνοπολιτισμική ετερότητα των προσφύγων ως αιτία σχολικού εκφοβισμού-βίας

Η ερμηνεία του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού-βίας βασίζεται σε ένα συνδυασμό ατομικών και κοινωνικών παραγόντων, οι οποίοι είναι στενά συνυφασμένοι με το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο παράγονται. Στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες η εθνοπολιτισμική ετερότητα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο ως βάση των συγκρουσιακών σχέσεων που δημιουργούνται μέσα σε έναν κοινωνικό χώρο, όπως είναι το σχολείο, ο οποίος επηρεάζεται από τις ιεραρχικές και εξουσιαστικές δομές καθώς και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και στερεότυπα του διευρυμένου κοινωνικού χώρου στον οποίο λειτουργεί. Σε αυτήν την περίπτωση η μορφή του σχολικού εκφοβισμού-βίας αποκτά την ταυτότητα της ρατσιστικής συμπεριφοράς και αποδίδεται με τον όρο «racist bullying» ή κατά άλλους ερευνητές «ethnic bullying» (McKenney et al., 2006:242). Πρόκειται για τη σκόπιμη και χωρίς αφορμή (εκ μέρους του θύματος) εκδήλωση λεκτικής, συναισθηματικής και σωματικής βίας απέναντι στον μαθητή-θύμα εξαιτίας της καταγωγής του, της κοινωνικής τάξης του και εν γένει διαφορετικότητάς του από το σύνολο της πλειοψηφίας. Σε αυτήν την περίπτωση το θύμα λειτουργεί ως φορέας μιας ανεπιθύμητης και εχθρικής συλλογικής ταυτότητας, η οποία στα μάτια του θύτη εμφανίζεται ως επικίνδυνη για τη δική του κυρίαρχη συλλογικότητα. Επιπλέον, ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί ένα ομαδικό φαινόμενο, καθώς πέραν του θύτη και του θύματος περιλαμβάνει και τους παρατηρητές (παιδιά - θεατές) καθώς και όσους εμπλέκονται ως γνώστες ή έμμεσοι υποκινητές, οι οποίοι μπορεί να είναι οι εκπαιδευτικοί, οι γονείς και το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον.

Οι μαθητές από οικογένειες προσφύγων εμφανίζονται πιο ευάλωτοι σε σχολικό εκφοβισμό εξαιτίας της ιθαγένειας, της φυλής, της θρησκείας, και των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων (Harushimana et al., 2013). Σύμφωνα με διεθνείς έρευνες σε χώρες υποδοχής Σύριων προσφύγων, όπως είναι το Λίβανο και η Ιορδανία, έχουν εκδηλωθεί από τους γονείς των γηγενών μαθητών πολλές συλλογικές αντιδράσεις από την παρουσία των Σύριων προσφυγόπουλων στα σχολεία –συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση του ποσοστού του σχολικού εκφοβισμού και βίας- με το επιχείρημα ότι εξαιτίας της παρουσίας τους ενδέχεται να προκληθεί μείωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Επίσης έχουν σημειωθεί και πολλά μεμονωμένα περιστατικά όπως υποδείξεις στα παιδιά τους να μην κάθονται κοντά τους θεωρώντας τα προσφυγόπουλα ως εστίες μόλυνσεων και αρρωστιών (Sirin & Rogers-Sirin, 2015:09). Αντίστοιχα στην Αίγυπτο, βάσει ερευνών, οι γονείς των Συρίων μαθητών ανέφεραν αύξηση των περιπτώσεων λεκτικής βίας στα παιδιά τους από τους γηγενείς μαθητές (τα

θεωρούσαν υπεύθυνα για την οικονομική επιδείνωση της χώρας, την αύξηση της φορολογίας κ.ά.) αποτέλεσμα των αρνητικών μηνυμάτων που μετέφεραν τα αιγυπτιακά Μ.Μ.Ε. (Dryden-Peterson, 2015:13). Στην Αμερική, σε σχετική έρευνα σε πρόσφυγες μαθητές, ηλικίας 15- 19 ετών, προέκυψαν τρεις μορφές εκφοβισμού τους εξαιτίας: α. της διαφορετικής φυλής β. της διαφορετικής γλώσσας γ. της διαφορετικής θρησκείας και ενδυμασίας (Mithethwa-Sommers & Kisiara, 2015). Η διαφορετική θρησκεία και ιδίως η μουσουλμανική, αποτελεί σοβαρό παράγοντα πρόκλησης σχολικής βίας στους πρόσφυγες μαθητές της Αμερικής οι οποίοι αντιμετωπίζουν την κατηγορία «τρομοκράτες» ιδίως μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου (BRYCS, 1,2), γεγονός που ενισχύεται και παγκοσμιοποιείται από το σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό κλίμα και τις τρομοκρατικές επιθέσεις της στρατιωτικής οργάνωσης των τζιχαντιστών του αυτοαποκαλούμενου Ισλαμικού κράτους (ISIS). Όσον αφορά στους πρόσφυγες στην Ελλάδα, σε αντίθεση με το μεταναστευτικό ρεύμα της δεκαετίας του '90, όπου οι χώρες προέλευσης ήταν κυρίως από την Ανατολική Ευρώπη, οι πρόσφυγες της Συρίας και του Αφγανιστάν<sup>5</sup> προέρχονται από χώρες του ευρύτερου χώρου της Μέσης Ανατολής με εντελώς διαφορετική γλωσσική, θρησκευτική και πολιτισμική ταυτότητα (αραβική γλώσσα, μουσουλμάνοι με έντονη θρησκευτική πίστη, διαφορετικές πολιτισμικές συνήθειες κ.ά.). Μεμονωμένα κρούσματα επιθετικής και εκφοβιστικής συμπεριφοράς πριν την έναρξη της σχολικής παρουσίας των προσφυγόπουλων, αλλά και κατά τη διάρκειά της, έχουν ήδη εκδηλωθεί σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας<sup>6</sup>.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι υπάρχουν και ορισμένες έρευνες τα αποτελέσματα των οποίων έδειξαν ότι οι πρόσφυγες μαθητές δεν παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά σχολικού εκφοβισμού σε σχέση με μέλη άλλων κοινωνικών ομάδων ή με τους μαθητές που ανήκουν στην κυρίαρχη ομάδα, όπως η έρευνα των Lim & Hoot, το 2015, στην Αμερική, σε δείγμα 116 μαθητών (57 προσφύγων, 32 γηγενών και 27 μεταναστών) και 13 δασκάλων. Στην ίδια έρευνα, επίσης, οι πρόσφυγες μαθητές εμφανίστηκαν να έχουν μια ενεργητική αντίδραση απέναντι στον σχολικό εκφοβισμό που υπέστησαν. Συγκεκριμένα υπερασπίστηκαν τον εαυτό τους και προχώρησαν σε αναφορές σε μιαν ανώτερη αρχή, όπως είναι ο δάσκαλος. Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με άλλες διεθνείς έρευνες στις οποίες οι μαθητές εμφανίζονται ως παθητικοί δέκτες επιθετικών εκδηλώσεων εναντίον τους, όπως είναι η έρευνα των Petrosino et al. (2010) σύμφωνα με την οποία το 64% του δείγματος των ερωτηθέντων μαθητών (11.161, ηλικίας 12-18), ενώ υπήρξε θύμα bullying, δεν το ανέφερε σε κάποιον οικείο ή αρμόδιο.

## 2. Το προσφυγικό τραύμα ως επιβαρυντικός παράγοντας του σχολικού εκφοβισμού-βίας

Πολλές έρευνες έχουν συνδέσει τον σχολικό εκφοβισμό με την εκδήλωση ψυχολογικών και σωματικών συμπτωμάτων από την πλευρά των θυμάτων, όπως πονοκέφαλο, πόνο στο στομάχι και διαταραχές του ύπνου, φοβίες, κατάθλιψη απόπειρες αυτοκτονίας κ.ά. (ενδεικτικά: Fekkes et al., 2004, Kaltiala-Heino et al., 2000, Strabstein et al., 2006, Τσιάντης, 2008). Οι πρόσφυγες μαθητές με την άφιξή τους στη χώρα προορισμού ή διέλευσης και την έναρξη της σχολικής τους παρουσίας, ενδέχεται να είναι ήδη ψυχολογικά επιβαρυνμένοι εξαιτίας του τραύματος που τους έχει προκληθεί λόγω των μεταναστευτικών παραγόντων. Αυτοί διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες η δυσκολία των οποίων ποικίλλει ανάλογα με τις αιτίες και τις συνθήκες της προσφυγικής τους ροής, το κοινωνικοοικονομικό τους κεφάλαιο καθώς και τις συνθήκες εγκατάστασής τους στις χώρες υποδοχής τους. Η πρώτη κατηγορία είναι η *προ-μεταναστευτικοί παράγοντες* και αφορούν στις συνθήκες ζωής και στα βιώματα των προσφύγων στις χώρες καταγωγής τους καθώς και στις αιτίες για τις οποίες υποχρεώθηκαν να μετεγκατασταθούν (πόλεμος, λοιμός, πολιτική κατάσταση κ.ά.). Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Βέλγιο και στη Νορβηγία με θέμα «τη μελέτη της ψυχικής υγείας 307 ασυνόδευτων ανήλικων προσφύγων» έδειξε ότι αιτίες της τραυματικής εμπειρίας ήταν: ο κίνδυνος στον οποίο βρίσκονται, ο θάνατος των αγαπημένων πρόσωπων, η σωματική τους κακοποίηση, οι ένοπλες συγκρούσεις στη χώρα τους κ.ά. (Vervliet et al., 2014)<sup>7</sup> Η δεύτερη κατηγορία είναι οι *δια-μεταναστευτικοί παράγοντες* και αφορούν στις εμπειρίες κατά το προσφυγικό τους ταξίδι είτε στις χώρες διέλευσης είτε στις χώρες προορισμού. Αυτές οι εμπειρίες- ιδίως για την περίπτωση των Συρίων και Αφγανών προσφύγων προς τις χώρες της Ευρώπης- είναι ιδιαιτέρως οδυνηρές<sup>8</sup>. Σε έρευνα δείγματος 150 Αφγανών ασυνόδευτων ανήλικων προσφύγων στο Ηνωμένο Βασίλειο αναφέρονται ως συνθήκες προσφυγικού ταξιδιού η διαβίωση σε συνθήκες εγκλεισμού και ανθυγιεινές καταστάσεις, η σωματική βία από διακινητές και κυβερνητικούς υπαλλήλους καθώς και η μεγάλη διάρκεια του, περίπου έξι μήνες (Mougne, 2010). Η τρίτη κατηγορία είναι οι *μετά-μεταναστευτικοί παράγοντες* που συνδέονται με τις συνθήκες εγκατάστασής τους κυρίως στα κέντρα υποδοχής και φιλοξενίας των χωρών προορισμού παροδικού ή μόνιμου (Αραβανής, 2016: 70-71).

Και οι τρεις αυτοί παράγοντες σχετίζονται με τα συμπτώματα *Διαταραχής Μετατραυματικού Στρες (PTSD)*, η οποία αποτελεί την πιο συχνή διαταραχή που εμφανίζεται σε προσφυγόπουλα (Sirin & Rogers-Sirin, 2015:11). Επίσης, εμφανίζονται συμπτώματα κατάθλιψης και αγχώδους διαταραχής, διαταραχή ελλειμματικής προσοχής και επιπολιτισμικό στρες, τα οποία εκδηλώνονται κατά

την παρουσία τους στις χώρες υποδοχής (Jensen et al., 2014:2) και χαρακτηρίζονται ως «δεύτερο τραύμα» που μπορεί να είναι εξίσου ισχυρό ή και περισσότερο οδυνηρό από το τραύμα της προ και δια-προσφυγικής τους εμπειρίας (Hartwell, 2011: 32). Το άτομο που βιώνει οδυνηρές καταστάσεις, παρουσιάζει συμπτώματα, τα οποία εκδηλώνονται εντονότερα, όταν αυτό βρίσκεται στην παιδική ηλικία, όπως επαναβίωση του τραυματικού γεγονότος μέσω των αναμνήσεων και των εφιαλτικών ονείρων σε σημείο που μπορεί να θεωρεί ότι το γεγονός συμβαίνει σε παρόντα χρόνο, έντονες σωματικές αντιδράσεις, όπως εφίδρωση, ταχυπαλμία και ναυτία. Ακόμη, αποφεύγει σκοπίμως κάθε είδους επαφή με πρόσωπα, τόπους, σκέψεις και αισθήματα, τα οποία μπορούν να επαναφέρουν επώδυνες μνήμες. Τέλος, παρουσιάζει υπερδιέγερση και υπερβολική επαγρύπνηση, δυσκολεύεται να συγκεντρωθεί, εμφανίζει νευρικότητα και γίνεται επιθετικό και οξύθυμο. (Brewin et al., 2010). Ως προς την περίπτωση των ασυνόδευτων ανηλίκων προσφύγων είναι πιθανό να «νιώθουν μοναξιά, άγχος να ταιριάζουν με τα άτομα που θα τα φροντίσουν, ντροπή επειδή είναι διαφορετικοί, ενοχή για αυτούς που άφησαν πίσω ή που χάθηκαν, έντονη πίεση να παρέχουν υποστήριξη στα εναπομείναντα μέλη της οικογένειας και να πετύχουν ως οι επιζώντες, διότι τους δόθηκαν ευκαιρίες που άλλοι δεν είχαν» (Hartwell, 2011:32-33). Συνοπτικά «όταν ένα παιδί βιώνει έλλειψη ασφάλειας και σταθερότητας συμπεριλαμβανομένων συνεχών αλλαγών στις οικίες καθημερινές συνθήκες για μήνες ή και χρόνια σε μεταβατικούς καταυλισμούς, τότε αυτό αποτελεί παράγοντα κινδύνου για αυξημένη πιθανότητα ψυχιατρικού νοσήματος, δυσλειτουργικών συμπεριφορών ή ανικανότητας να εργαστεί, να αγαπήσει ή να παίξει» (Ahearn & Athey, 1991, στο Bora, 2010:38). Αυτές οι ψυχοσωματικές διαταραχές ενδέχεται να είναι χρόνιες, όπως δείχνουν οι σχετικές έρευνες (Hartwell, 2011:41). Ενδεικτικά στη Νορβηγία, η δίχρονη επαναληπτική έρευνα των Jensen et al., (2014) έδειξε ότι τα ψυχοσωματικά συμπτώματα ενός δείγματος 75 ασυνόδευτων ανηλίκων προσφύγων κατά μέσο όρο παρέμειναν αμετάβλητα σε σχέση με την προηγούμενη αξιολόγηση που πραγματοποίησαν 6 μήνες μετά την άφιξή τους στη χώρα.

Οι ψυχικές, λοιπόν, διαταραχές που σχετίζονται με την προσφυγική εμπειρία ενδέχεται να λειτουργήσουν επιβαρυντικά σε περίπτωση σχολικού εκφοβισμού-βίας των προσφυγόπουλων, γιατί αυτές οι διαταραχές τα καθιστούν πιο ευάλωτα σε νέες ψυχολογικές και σωματικές πιέσεις και στρεσογόνους παράγοντες, όπως αυτοί προκαλούνται από καταστάσεις bullying και επιθετικότητας. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι ορισμένες μελέτες έχουν δείξει πως οι πρόσφυγες μαθητές είναι δυνατόν να εμφανίζουν περισσότερη ανθεκτικότητα σε καταστάσεις σχολικού εκφοβισμού και βίας εξαιτίας της προγενέστερής τους βίαιης εμπειρίας (Rousseau et al., 1999, van der Kolk & McFarlane, 2007).

### 3. Οι πρόσφυγες μαθητές ως θύτες σχολικού εκφοβισμού- βίας

Με βάση τις διεθνείς έρευνες οι μαθητές που ανήκουν στις μειονοτικές ομάδες όπως οι πρόσφυγες, δεν έχουν μόνο το ρόλο του θύματος μέσα σε καταστάσεις σχολικού εκφοβισμού- βίας, αλλά εμφανίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις να είναι αυτοί που ασκούν τον εκφοβισμό. Εμφανίζουν μάλιστα τον ίδιο ενεργητικό ρόλο σε καταστάσεις εκφοβισμού άλλων μαθητών όσο και οι ημεδαποί μαθητές, με τα αγόρια να παρουσιάζουν υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής (Pepler et al., 2008). Σύμφωνα με τις Houndoumadi et al (2003) οι μαθητές από οικογένειες μεταναστών οι οποίοι δέχονται την απόρριψη, τη βία και τη ρατσιστική συμπεριφορά από τα μέλη της κυρίαρχης εθνικής ομάδας, αντιδρούν βίαια, και εμπλέκονται σε συγκρούσεις καθώς το σχολείο μετατρέπεται γι' αυτούς σε χώρο αυτοεπιβεβαίωσης και επίδειξης της ισχύος τους. Επίσης οι μειονοτικοί μαθητές (μετανάστες- πρόσφυγες) με ισχυρό ποσοστό αριθμητικής συμμετοχής στο σχολείο έχουν μεγαλύτερα ποσοστά εκφοβιστικής συμπεριφοράς προς τους συμμαθητές τους καθώς αισθάνονται πιο ισχυροποιημένοι στην «έσω- ομάδα» που δημιουργούν, δηλαδή, στην ομάδα που αποτελείται από άτομα τα οποία διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά –στην προκειμένη περίπτωση φυλετικά- ώστε να αντιμετωπίσουν την κυρίαρχη ομάδα των γηγενών μαθητών (Vervoort et al., 2010:2). Στην Ελλάδα η έρευνα που αφορά το πεδίο της σχολικής αποκλίνουσας συμπεριφοράς των εθνοπολιτισμικά διαφορετικών μαθητών εμφανίζει μια ποσοτική έλλειψη σε σχέση με τις αντίστοιχες διεθνείς έρευνες καθώς και μια αντιφατικότητα στα ευρήματα ως προς τη σύνδεση ή μη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς με την εθνοπολιτισμική ετερότητα. Η έρευνα των Νικολάου και Χριστοφή (2014) σε δείγμα 579 μαθητών δημοσίων σχολείων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης με ποσοστό εθνοπολιτισμικά διαφορετικών μαθητών 10% και άνω, έδειξε ότι «η ομάδα μαθητών (γγενών και εθνοπολιτισμικά διαφορετικών) δεν επηρεάζει τη συχνότητα με την οποία αναπτύσσουν τις διάφορες μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιώνονται και από άλλες σχετικές έρευνες (Γουδήρας, Νούλας, Πολυχρονοπούλου- Ζαζαρόγεωργα, Παπαδόπουλος, Παπαδοπούλου, Αγαλιώτης, κ.ά., 2008· Θάνος, 2012· Peguero, 2011· Ψάλλη & Κωνσταντίνου, 2007), οι οποίες υποστηρίζουν ότι οι συμπεριφορές των παιδιών των εθνοπολιτισμικά ετερογενών ομάδων δε διαφέρουν από αυτές των μαθητών της κυρίαρχης ομάδας» (Νικολάου & Χριστοφή, (2014: 152). Συνοπτικά, ο χρόνος παρουσίας (π.χ. αν είναι πρώτης ή δεύτερης γενιάς), και η ηλικία των μειονοτικών μαθητών και των προσφύγων σε μια χώρα, οι συνθήκες παραμονής, το ενδοσχολικό ποσοστό συμμετοχής, το κοινωνικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τον ρόλο των Μέσων Ενημέρωσης αποτελούν ορισμένους από τους αιτιο-

λογικούς παράγοντες του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού- βίας και των ρόλων των μαθητών (θύμα- θύτης).

## Επίλογος

Το έντονο ρεύμα μεταναστευτικής και τα τελευταία χρόνια προσφυγικής κινητικότητας έχει δημιουργήσει νέες κοινωνικές συνθήκες επιδρώντας άμεσα και στη σχολική πραγματικότητα. Στην περίπτωση των προσφύγων στην Ελλάδα τα προβλήματα εντός και εκτός των σχολικών τάξεων (έλλειψη εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού, πολυδιασπορά των δομών εκπαίδευσης, διαφορετικές γλώσσες των προσφυγόπουλων, έλλειψη συναφούς εκπαιδευτικού υλικού κ.ά.) καθιστούν το ρόλο του εκπαιδευτικού ιδιαίτερα δύσκολο σε ήδη διαμορφωμένες πολυετείς συνθήκες πολιτισμικής ετερότητας. Ο εκπαιδευτικός, λοιπόν, σήμερα έχει να αντιμετωπίσει νέες εκπαιδευτικές προκλήσεις και προβλήματα τα οποία απορρέουν από τις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες των προσφύγων μαθητών σε συνδυασμό με την πολύπλευρη ψυχολογική, συναισθηματική και κοινωνική στήριξή τους και την εν γένει διαχείριση της πληθυσμιακής ανομοιογένειας των σχολικών τάξεων στις οποίες ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος εμφάνισης κρουσμάτων σχολικού εκφοβισμού- βίας όπως αυτός παρουσιάζεται και από τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία.

## Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά αναφέρονται οι έρευνες των: Bradshaw, C. P., Waasdorp, T. E., Goldweber, A., & Johnson, S. L. (2013). Bullies, gangs, drugs, and school: Understanding the overlap and the role of ethnicity and urbanicity. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(2), 220-234\*Goldweber, A., Waasdorp, T. E., & Bradshaw, C. P. (2013). Examining associations between race, urbanicity, and patterns of bullying involvement. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(2), 206-219\* Peguero, A. A., & Williams, L. M. (2013). Racial and ethnic stereotypes and bullying victimization. *Youth & Society*, 45(4), 545-564\*Scherr, T. G., & Larson, J. (2010). Bullying dynamics associated with race, ethnicity, and immigration status. In S. R. Jimerson, S. M. Swearer, D. L. Espelage, S. R. Jimerson, S. M. Swearer, & D. L. Espelage (Eds.), *Handbook of bullying in schools: An international perspective*. New York: Routledge/Taylor & Francis Group, 223-234\*Schumann, L., Craig, W., & Rosu, A. (2013). Minority in the majority: Community ethnicity as a context for racial bullying and victimization. *Journal of Community Psychology*, 41(8), 959-972\*Vervoort, M. M., Scholte, R. J., & Overbeek,

- G. (2010). Bullying and victimization among adolescents: The role of ethnicity and ethnic composition of school class. *Journal of Youth And Adolescence*, 39(1), 1-11\*Williams, L. M., & Peguero, A. A. (2013). The impact of school bullying on racial/ethnic achievement. *Race and Social Problems*, 5, 296-308.
2. Ενδεικτικά, για την Ελλάδα, είναι τα αποτελέσματα δύο ερευνών: Η πρώτη είναι η έρευνα του Παρατηρητηρίου κατά της Βίας του Υπουργείου Παιδείας (2014) σε δείγμα 61.000 μαθητών, στην οποία οι μαθητές που ήταν μάρτυρες αντίστοιχων περιστατικών εκφοβισμού στα σχολεία τους απαντούν ότι η βία ασκήθηκε σε ένα ποσοστό 33% λόγω του τύπου καταγωγής του θύματος, 19% επειδή ανήκε σε άλλη ομάδα-παρέα, 11% επειδή ανήκε σε μειονότητα, 4% λόγω του φύλου τους και 33% για κανέναν από τους παραπάνω λόγους. Η δεύτερη έρευνα είναι η Πανελλήνια έρευνα για την ενδο-σχολική βία και τον εκφοβισμό στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (Δεκέμβριος 2015 - Ιανουάριος 2016) στην οποία οι μαθητές απάντησαν ότι το περιστατικό βίας συνδεόταν περισσότερο με τον τόπο / τη χώρα καταγωγής των μαθητών - θυμάτων (9.563 μαθητές, ή ποσοστό 28.88%), και έπειτα με τα χαρακτηριστικά της ομάδας/παρέας τους στο σχολείο (3.766 μαθητές, ή ποσοστό 11.37%). Επίσης, σημαντικό ποσοστό των μαθητών (3.709 μαθητές, ή ποσοστό 11.20%) δήλωσαν ότι περιστατικά βίας εκδηλώνονται σε μαθητές που ανήκουν σε μειονότητες, ενώ μικρό ποσοστό (1.212 μαθητές, ή ποσοστό 3.66%), λόγω διαφορετικού φύλου.
  3. Σύμφωνα με την έρευνα (Μάρτιος 2016) της Ένωσης Περιφερειών Ελλάδας και της Κάπα Research στους πρόσφυγες της Αττικής (74% Σύριοι), η εικόνα που σκιαγραφούν οι πρόσφυγες για την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα τους είναι η ακόλουθη: συνεχείς βομβαρδισμοί (65,4%), εμφύλιος πόλεμος (33,5%), κλίμα τρομοκρατίας (32,7%) και συχνές εχθροπραξίες (28,8%). Οι 6 στους 10 έχουν χάσει κάποιο οικείο ή γνωστό τους πρόσωπο από βομβαρδισμούς (26,2%), αδέσποτα πυρά (14,4%) ένοπλες συγκρούσεις (10,5%), τρομοκρατικές επιθέσεις (10,1%) ή χτυπήματα κυβερνητικών δυνάμεων (9%).
  4. 62.784 πρόσφυγες στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 2016 σύμφωνα με τα στοιχεία του Συντονιστικού Οργάνου Διαχείρισης της Προσφυγικής Κρίσης.
  5. Σύμφωνα με παράρτημα της υπηρεσίας ασύλου των Ηνωμένων Εθνών στην Ελλάδα (UNHCR) (Δεκέμβρης 2016), το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων στην Ελλάδα είναι Σύριοι (47%) και ακολουθούν οι Αφغانοί (24%).
  6. Περισσότερα από 1.200 παιδιά προσφύγων (σε σύνολο 22.000) ολοκλη-

ρύνουν το πρώτο σχολικό τρίμηνο στην Ελλάδα (Οκτώβριος- Δεκέμβριος 2016) σύμφωνα με ενημέρωση του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ) με στόχο να προστεθούν ακόμα 400 με το νέο έτος. Τριάντα πέντε σχολικά λεωφορεία μεταφέρουν σε καθημερινή βάση παιδιά από 13 κέντρα φιλοξενίας (Αττικής, Θεσσαλονίκης, Δράμας, Θεσσαλίας, Φθιώτιδας, Ηπείρου, Εύβοιας) προς τα κοντινότερα σχολεία. Εντάσεις παρουσιάστηκαν σε περιοχές όπως το Ωραιόκαστρο, η Λέσβος, η Φίλιππιάδα, σε σχολεία της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης κ.ά.

7. Πιο συγκεκριμένα, 247 ανήλικοι δήλωσαν ως τραυματική εμπειρία το γεγονός ότι βρίσκονται σε κίνδυνο, 240 τον θάνατο των αγαπημένων προσώπων, 221 τη σωματική κακοποίηση, 192 ότι έγιναν μάρτυρες σωματικής κακοποίησης, 171 ανέφεραν τον πόλεμο και τις ένοπλες συγκρούσεις και 146 τον χωρισμό από την οικογένειά τους.
8. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε για τους Πρόσφυγες περισσότερα από 60.300 παιδιά προσφύγων (το 38% επί του συνόλου) έφθασαν στην Ελλάδα δια θαλάσσης, ενώ σύμφωνα με την έρευνα της Ένωσης Περιφερειών Ελλάδας και της Κάπα Research (Μάρτιος 2016) το 51% των προσφύγων έφθασε στην Ελλάδα στο διάστημα 10-30 ημερών, αφ' ότου έφυγε από τη χώρα του και το 23%, 2-3 μήνες μετά.

## Βιβλιογραφία

- Αραβανής, Σ. (2016). Ο ρόλος του εκπαιδευτικού σε Τάξεις Υποδοχής με Σύριους πρόσφυγες μαθητές: Προβλήματα και προκλήσεις, *Νέα Παιδεία*, τχ. 159, 68-75.
- Bora, Z. M. (2010). Η Εκπαίδευση των Ανήλικων και Ασυνόδευτων Ανήλικων Προσφύγων στην Ελλάδα. *Διπλωματική εργασία*. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Brewin, C., Gregory, J., Lipton, M. & Burgess, N. (2010). Intrusive Images in Psychological Disorders: Characteristics, Neural Mechanisms, and Treatment Implications. *Psychological Review*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2834572/> [ανακτήθηκε στις 10/12/2016]
- Bridging Refugee Youth & Children's Services (BRYCS). Refugee Children in U.S. Schools: *A Toolkit for Teachers and School Personnel*. <http://www.brycs.org/documents/upload/bullying.pdf> [ανακτήθηκε στις 20/12/16]
- Δήμου, Γ. (2013). Το bullying στο δημοτικό σχολείο, σε παιδιά από οικογένειες μεταναστών από την Αλβανία και την Πρώην Σοβιετική Ένωση. *εκπ@ιδευτικός κύκλος*, τχ. 1(2), 136-152.
- Dryden-Peterson, S. (2015). *The Educational Experiences of Refugees Children*

- in Countries of First Asylum*. Washington, DC: Migration Policy Institute. [http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/FCD\\_Dryen-Peterson-FINALWEB.pdf](http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/FCD_Dryen-Peterson-FINALWEB.pdf) [ανακτήθηκε στις 18/12/2016]
- Fandrem, H., Strohmeier, D. & Roland, E. (2009). Bullying and victimization among Norwegian and immigrant adolescents in Norway: The role of proactive and reactive aggressiveness. *Journal of Early Adolescence*, 29, 898–923.
- Fandrem, H., Ertesvag, S., Strohmeier, D. & Roland, E. (2010). Bullying and affiliation: A study of peer groups in native and immigrant adolescents in Norway. *European Journal of Developmental Psychology*, 7 (4), 401-418.
- Fekkes, M., Pijpers, F. I. M., & Verloove-Vanhorick, S. P. (2004). Bullying behavior and associations with psychosomatic complaints in victims. *Journal of Pediatrics*, 144, 17–22.
- Graham, S., & Juvonen, J. (2002). Ethnicity, peer harassment, and adjustment in middle school: An exploratory study. *The Journal of Early Adolescence*, 22, 173–199.
- Hartwell, C. (2011). *Former unaccompanied refugee minors: stories of life in resettlement*. Dissertation. University of Michigan [https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/86309/cahartwe\\_1.pdf](https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/86309/cahartwe_1.pdf) [ανακτήθηκε στις 11/12/16]
- Harushimana, I., Ikpeze, C., & Mthethwa-Sommers, S. (Eds.). (2013). *Reprocessing race, language and ability: African-born educators and students in transnational America*. New York, NY: Peter Lang.
- Houndoumadi, H., L. Pateraki & Doanidou, M. (2003). Tackling Violence in Schools: A Report from Greece In P. Smith (ed.) *Violence in Schools: The Response in Europe*. London: RoutledgeFalmer, 169-183.
- Jensen, T., Skårdalsmo, E. & Fjermestad, K. (2014). Development of mental health problems – a follow-up study of unaccompanied refugee minors. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 8 (29), 1-10.
- Kaltiala-Heino, R., Rimpela, M., Marttunen, M., Rimpela, A., & Rantanen, P. (1999). Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: School survey. *British Medical Journal*, 319, 348–351.
- Larochette, A. C. (2009). Bullying in a Multicultural Context-The Influences of Race, Immigrant Status, and School Climate on the Incidence of Bullying in Canadian Children and Adolescents. A thesis submitted to the Department of Psychology in conformity with the requirements for the degree of Master of Science. Queen's University, Kingston, Ontario: Canada.
- Lim, S. J., & Hoot, J. L. (2015). Bullying in an increasingly diverse school population: a social-ecological model analysis. *School Psychology*

- International* 36(3), 268-282.
- McKenney, K. S., Pepler, D., Craig, W. M., & Connolly, J. (2006). Peer victimization and psychosocial adjustment: The experiences of Canadian immigrant youth. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 9, 230–264.
- Mithethwa-Sommers, S. & Kisiara, O. (2015). Listening to Students from Refugee Backgrounds:Lessons for Education Professionals, *Perspectives on Urban Education*, 12 (1). <http://www.urbanedjournal.org/archive/volume-12-issue-1-spring-2015/listening-students-refugee-backgrounds-lessons-education-profe> [ανακτήθηκε στις 05/12/12]
- Monks, C., Ortega-Ruiz, R., & Rodriguez-Hidalgo, A. J. (2008). Peer victimization in multicultural schools in Spain and England. *European Journal of Developmental Psychology*, 5, 507-535.
- Mougne, C. (2010). *Trees only move in the wind: a study of unaccompanied Afghan children in Europe*. United Nations High Commissioner for Refugees Policy Development and Evaluation Service. Geneva.
- Νικολάου, Γ. (2013). *Σχολικός εκφοβισμός και εθνοπολιτισμική ετερότητα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πλατφόρμα Ασύγχρονης Τηλεκπαίδευσης, 1- 19. <http://ecourse.uoi.gr/> [ανακτήθηκε στις 07/12/16]
- Νικολάου, Γ. & Χριστοφή, Μ. (2014). Η Αποκλίνουσα Συμπεριφορά στον Εθνοπολιτισμικά Ετερογενή Σχολικό Χώρο. Επιστημονική Επετηρίδα, τόμος 26. Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 136- 162.
- Pepler, D., Jiang, D., Craig, W., & Connolly, J. (2008). Developmental trajectories of bullying and associated factors. *Child Development*, 79, 325–338.
- Petrosino, A., Guckenbug, S., DeVoe, J., & Hanson, T. (2010). What characteristics of bullying, bullying victims, and schools are associated with increased reporting of bullying to school officials? *Issues & Answers Report*, REL 2010-No. 092. Washington, DC: US Department of Education, Institute of Education Sciences, National Centre for Education Evaluation and Regional Assistance, Regional Educational Laboratory Northeast and Islands. [http://ies.ed.gov/ncee/edlabs/regions/northeast/pdf/rel\\_2010092.pdf](http://ies.ed.gov/ncee/edlabs/regions/northeast/pdf/rel_2010092.pdf) [ανακτήθηκε στις 27/12/16]
- Rousseau, C., Drapeau, A., & Platt, R. (1999). Family trauma and its association with emotional and behavioral problems and social adjustment in adolescent Cambodian refugees. *Child Abuse & Neglect*, 23, 1263-1273.
- Sirin, S & Rogers-Sirin.L. (2015). *The Educational and Mental Health Needs of Syrian Refugee Children*.DC.: Migration Policy Institute (MPI), Washington.

- <http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/FCD-Sirin-Rogers-FINAL.pdf> [ανακτήθηκε στις 07/12/16]
- Srabstein, J. C., McCarter, R. J., Shao, C., & Huang, Z. J. (2006). Morbidities associated with bullying behaviors in adolescents: School based study of American adolescents. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 18, 587–596.
- Tolsma, J., Van Deurzen, I., Stark, T., & Veenstra, R. (2013). Who is bullying whom in ethnically diverse primary schools? Exploring links between bullying, ethnicity, and ethnic diversity in Dutch primary schools. *Social Networks*, 35(1), 51-61.
- Τσιάντης, Ι. (επιμ.) (2008). Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός. Αιτίες, επιπτώσεις, αντιμετώπιση...απαντήσεις στα ερωτήματα των γονέων. Ευρωπαϊκό Διακρατικό Πρόγραμμα «ΔΑΦΝΗ II», ΕΨΥΠΕ. <http://kmaked.pde.sch.gr/site/attachments/article/544/endosxoliki%20bia.pdf> [ανακτήθηκε στις 07/12/16]
- Van der Kolk, B. A., & McFarlane, A. C. (2007). The black hole of trauma. In B. A. Van der Kolk, A. C. McFarlane, & L. Weisaeth (Eds.). *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. New York, NY: The Guilford Press, 155-163.
- Vervliet, M., Meyer Demott, M.A., Jakobsen, M., Broekaert, E., Heir T., & Derluyn, I. (2014). The mental health of unaccompanied refugee minors on arrival in the host country. *Scandinavian Journal of Psychology*, 55, 35 – 36.
- Vervoort, M.H.M., Scholte, R.H.J. & Overbeek, G. (2010). Bullying and Victimization Among Adolescents: The Role of Ethnicity and Ethnic Composition of School Class. *Journal of Youth and Adolescence*, 39, 1–11.

## Abstract

The present paper essays to present the phenomenon of bullying and violence in schools, as occurring in the case of refugee children, through a review of a relevant international bibliography. The heavy refugee flows observed in recent years have brought a series of sociopolitical changes effecting the field of education, given the presence of thousands of refugee children in the classrooms of countries that refugees cross or are settled. The paper presents indicative studies carried out in such countries as Lebanon, Jordan, U.S.A, Belgium and Norway, having as statistical samples refugees living there, and looking into their relevant heterogeneous ethnoculture with cases of bullying and violence. Also investigated is the phenomenon of refugee trauma and its consequences (Post Traumatic Stress Symptoms – PTSD) of depression, anxiety disorder, attention deficit-cum-hyperactivity, acculturation stress, as an

aggravating factor of bullying and violence that refugee schoolchildren have to face or may face. Finally, through respective inquiries, is also broken up the presence of children refugee minorities in the role of victimizer; i.e., an active role in the bullying of other schoolchildren.

**Σπύρος Αραβανής**

Δρ. Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης Ε.Κ.Π.Α.  
Δημητσάνας 15, Λυκόβρυση Αττικής, 14123  
Τηλ.: 210-2814238, 6973527454  
E-mail: spyrosaravanis@hotmail.com